

אתנוגרפיה פוליטית והיסטוריה פוליטית – דיון מתודולוגי (הערות מבוא למאמרה של ליזה ודין)

סס קפלן

מהו היחס בין פוליטיקה לחברה? כיצד מנסחים וממשיגים החוקרים את היחס בין פוליטיקה וחברה? ומהו היחס בין מחקר אקדמי לבין פוליטיקה וחברה? שלוש השאלות הללו, שבהן אני פותח ביקורת קצרה זו על ספרה המרתק של ליזה ודין, *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbols in Contemporary Syria* (עמימיות של שליטה: פוליטיקה, רטוריקה וסמלים בסוריה בת זמננו), נועדו לעודד חשיבה ביקורתית על הנחות המוצא האינטלקטואליות ועל ההקשרים החברתיים שבבסיס המחקרים על פוליטיקה עכשווית.

הרשו לי להתחיל בשאלה התמימה לכאורה: מהו היחס בין פוליטיקה לחברה? שאלה זו אינה לוקחת בחשבון מיהו האדם (קרי, החוקר) המציג אותה, והיא מניחה כי פוליטיקה וחברה הן ישויות מובחנות ומובנות מאליהן. בגישה זו מובלעת היומרה הפוזיטיביסטית, המניחה שהמציאות קיימת בפני עצמה, והיא נבדלת מכל פרשנות שלה וקודמת לה. במלים אחרות, המשמעות שאנו מחפשים טמונה במושאי המחקר עצמם. המושגים, הקטגוריות, המונחים ושדות השיח הטבועים בטקסטים נתפשים כמקורות מידע על אודות דבר-מה שחשיבותו עולה על חשיבותם. תפישה זו משותפת לשני מחקרים שונים מאוד זה מזה על סוריה: עבודתו המונומנטלית של חנא בטאטו (Hanna Batatu), האיכרים של סוריה, יורשיהם של המכובדים הכפריים המשניים, והפוליטיקה שלהם (*Syria's Peasantry, the Descendants of Its Lesser Rural Notables, and Their Politics*) וספרו של אייל זיסר, המבוסס על מחקר מעמיק, מורשתו של אסד: סוריה בתהליך שינוי (*Asad's Legacy: Syria in Transition*).

סוגיית ההפרדה והמתח בין זהות לאומית לבין זהות אתנית היא נושא חשוב בחקר המזרח התיכון. דוגמה לכך היא מחקרו של אייל זיסר, מומחה

ישראלי לענייני סוריה, המתמקד בזהויות הפרימורדיאליות האתניות והדתיות הרבות הקיימות בסוריה, וביניהן הרקע הדתי העלאווי-הטרודוקסי של חאפז אל-אסד ומקורביו. במידה רבה המתח בין הזהויות השונות מספק בסיס והסבר לתיאור שלטונו הנוקשה של המשטר. באופן ספציפי טוען זיסר, כי נוקשותו של המשטר נובעת מרצונה של ההנהגה הבעת'יסטית לשמור על הסדר בחברה מפולגת ביסודה. במלים אחרות, הסמכותנות (authoritarianism) המושרשת והחשדנית של המשטר האסדי נובעת לטענתו מהרצון לשרוד בחברה כה מרובדת והטרוגנית. קביעה זו מניחה את קיומן של זהויות מקובעות בחברה הסורית, שקיומן, וההכרח להתייחס אליהן מסביר הן את הרציונל והן את היישום של משטר העריצות של אסד. זיסר מתייחס אל התרבות כאל ישות מתוחמת, שבה יש לכל קבוצה וקבוצה מהות מובהקת משלה. בכך הוא ממעיט במידה ניכרת מחשיבות הסוכנות (agency) ותהליכי השינוי ההיסטוריים. גישה מחקרית זו נופלת על אוזניים כרויות בקרב חוגים אקדמיים ישראליים מסוימים, שכן היא מתאימה לתפישותיהם את המערב ואת ביטחון האזור.

מנקודת מבט כזאת מציגה סוריה של אסד ניגוד למשטר דמוקרטי. יתרה מכך, לגישה מחקרית זו כמה השלכות על תפישת חוסר היציבות באזור. ראשית, כל עוד מחשיבים בסוריה התפלגויות אתניות ודתיות, נמוכה הסבירות להתפתחותן של דמוקרטיה וחברה אזרחית. שנית, משטר חשדני ועריץ מוציא מכלל אפשרות פתרון של שלום לסכסוך בין סוריה לישראל, ולכן ממשיכה סוריה להיות איום בלתי-נמנע על ביטחון ישראל. שלישית, וחשוב מכל, פוליטיקה המבוססת על השתייכויות אתניות ודתיות (כלומר, על זהויות פרימורדיאליות) עלולה לערער את יסודותיה הדמוקרטיים של כל מדינה שהיא, גם של מדינת ישראל היהודית. בקיצור, זיסר מייצר נראטיב, שבו מתחבר תיאור הדיכוי הסורי לערכים הדומיננטיים של קהל קוראים המזדהה כחילוני, נאור, או בייקטיבי ו'בלתי-מפלגתי'.

מובן, שלא כל החוקרים מבססים את מחקריהם על סוריה על ההנחה בדבר קיומן של זהויות פרימורדיאליות. הם גם אינם מזדהים בהכרח עם הדמוקרטיה המערבית הליברלית או עם הדאגות הביטחוניות של ישראל. חנא בטאטו, לדוגמה, גולה פלסטיני שהלך לעולמו לא מזמן, בחר בפרספקטיבה מרקסיסטית מובהקת כדי להבין את היחס ההיסטורי בין פוליטיקה לחברה בסוריה. בהיותו מודע היטב לשינויים הכלכליים, החברתיים והפוליטיים שעברו על ארץ זו במאה האחרונה ולאופן שבו הניבו שינויים אלה רעיונות חדשניים על אודות תצורות פוליטיות וחברתיות, מאמץ בטאטו גישה של ניתוח מעמדות חברתיים-כלכליים כדי להסביר כיצד ביססה האליטה הסורית השלטת את כוחה וכיצד הצליחה לשמור עליו. באופן ספציפי הוא מתמקד במוצאם הכפרי של המנהיגים הבעת'יסטיים בסוריה. תחילה הוא עוקב אחר הצלחתם של

בני מעמד האיכרים ה'בינוני' על חשבון נכבדים כפריים פיאודליים וסוחרים עירוניים, אשר הושגה באמצעות חדירה הדרגתית לכל מוסדות המדינה, החל בצבא וכלה בהנהגה המדינית. בהמשך הוא טוען, כי ההמונים הכפריים מגלים אהדה רבה לשלטון מאחר שהם שותפים לאותה תפישת עולם. לכן אסד חושב ומתנהג כמו איכר — אם גם כאיכר רב כוח וכריזמטי מאוד.

עם זאת התיזה של בטאטו מתערערת במקצת בהמשך הספר. התפקיד המיוחס למעמדות השונים של האיכרים נחלש ככל שבטאטו חוזר ומדגיש את הברית הפוליטית והכלכלית בין מנהיגי המדינה לבין מעמדות הסוחרים העירוניים רבי ההשפעה. כתוצאה מכך הוא אינו מצליח לשכנע בתקפותן של שתי הנחות יסוד העומדות בבסיס התיזה שלו: קיומם של הבדלים מעמדיים מובהקים ומובחנים בין קבוצות חברתיות שונות, הן באזורים הכפריים והן בערים; וקיומה של חפיפה מלאה בין תפישת העולם הפוליטית של ההנהגה ותפישות עולם של מעמד האיכרים. בסיכומו של דבר נוקט בטאטו גישה המניחה ששלטיה פוליטית נעה אך ורק מלמעלה למטה, ובכך מחזק טיעונו, שלא מרצונו, את הקו הממשלתי הבעתיסטי הרשמי, שעל-פיו ההנהגה לא רק מבססת יציבות וסדר בחברה ומונעת את פילוגה, אלא, חשוב מזה — מהווה את הברית המוסרית בין האזרחים למדינה.

כפי שעולה מהדיון שלעיל, חלוקים זיסר ובטאטו בהבנתם את היחסים בין הקבוצות השונות לבין ההנהגה הלאומית בסוריה. בטאטו מתמקד בקבוצות סוציו-אקונומיות ובמרכיביהן הפסיכולוגיים, דהיינו ב'מנטליות' שלהן, כדי להסביר מדוע אסד ומשטרו העריץ זוכים לאהדה. זיסר לעומתו מראה כיצד דיכוי נובע בעיקר מהבדלים אתניים ודתיים כמעט בלתי-משתנים. אולם בה בעת שותפים שניהם למוסכמות מתודולוגיות דומות. שניהם נמנעים מדיונים תיאורטיים, ובמקום זאת, כפי שמצהיר בטאטו, ה'עובדות' המצויות במקורות מדברות אצלם בעד עצמן. כלומר, איכשהו, ה'עובדות' שהחוקר מחלץ מהנאומים, מהראיונות, מגזרי העיתונים, משידורי הרדיו והטלוויזיה, מהסטטיסטיקות הממשלתיות ומהזיכרונות, מאורגנות בהכרח בתוך נראטיב קוהרנטי שבו קיימות שתי ישויות נפרדות זו מזו — חברה ופוליטיקה. ואם נכשל החוקר בטעויות או בהיסקים שגויים, הם אינם נובעים מרעיונות אידיליים וסטאטיים ביחס להנהגה ולקבוצות חברתיות שונות, אלא מחסרונותיהם של המקורות, דהיינו, מכך שאין בהם כדי לאמת או להפריך את טיעוני החוקר.

לרתיעה זו מעיסוק בשאלות תיאורטיות ומתודולוגיות יש מגבלות. לא זיסר ואף לא בטאטו אינם מצליחים להבחין בין תופעות של התנהגות פוליטית לבין פרשנות של חברה.¹ מקריאת מחקריהם משתמעת ההנחה, שתהליכים היסטוריים

1 לדיון נוסף במלכודות המחקר המזרחי והמרקסיסטי בלימודי המזרח התיכון, ראו: Abou-El-Haj 2000.

אינם נובעים משינוי מתמשך באופיין ובהרכבן של קבוצות חברתיות וזהויות קבוצתיות, אלא מתכונות מהותיות לחברה הסורית. כתוצאה מכך מתקשים הקוראים ללמוד כיצד זה שקבוצות חברתיות בעלות תפישות שונות בסוריה תומכות בשלטון הבעתיסטי או מאתגרות אותו, ובמקביל, כיצד זה שהשלטון עצמו מצליח לשמור על כוחו על-אף הנסיבות המשתנות. הרתיעה מהדיון התיאורטי והמתודולוגי מתבטאת גם באי־מודעותם לטבעו ההיסטורי של תהליך ייצור הידע האקדמי, החל מהבחירה והפרשנות של המקורות וכלה במיקום מחקרם בתהליך זה. לסיכום, הנקודה החשובה בדיון — מעבר לעובדה שמחקריהם של בטאטו וזיסר נובעים מתפישות עולם מסוימות — היא שמחקריהם מגבילים את מה שראוי להיחקר ואת האופן שבו יש לחקור זאת.

ליזה ודין, חוקרת במדעי המדינה באוניברסיטת שיקאגו, בוחנת את הדברים מנקודת מבט שונה. בהתבססה על תיאוריה חברתית, על פוליטיקה השוואתית ועל אנתרופולוגיה פרשנית, היא מראה כיצד סוריה הבעתיסטית מעודדת ציות למשטר עריץ, המשתמש בשפה ובסמלים באופן מניפולטיבי ובכך הוא משיג מצד אחד בלעדיות על השימוש בהם והזדהות מוחלטת עם מדינת הלאום מצד שני. ודין מראה כיצד מייצר פולחן אסד, הרווי מפגנים לאומיים, האלהה של הנשיא ומשפחתו, ונראטיבים רשמיים, אזרחים כנועים פוליטית. אולם בה בעת מעורר פולחן זה תגובות מרובות וסותרות לנאמנות הנדרשת. באופן פומבי משתתפים אזרחי סוריה עצמם בהטלת הסמכות ובחזיון, אבל באופן לא פומבי רבים מהם מסתייגים מהמשטר. הטענה המרכזית במאמרה "לפעול כאילו" ("Acting As If", פרק 3 בספר) היא, כי המדינה העריצה מעצבת מחדש ואוכפת באופן מתמיד שפה וסמלים מסוימים, שמטרתם המודעת אינה לספק לגיטימציה לשלטון, אלא לכפות ציות על האזרחים. מדיניות זו מסבירה את הפער בין תגובתם הפומבית הצייתנית והכנועה של האזרחים לבין תגובתם המרדנית והצינית, הנסתרת בחדרי חדרים.

השלכות מחקרה של ודין משתרעות מעבר למחקר על סוריה או על כל מדינה עריצה אחרת. היא מראה, שאין סיבה היסטורית אחת, כוונות אישיות, תהליכים סוציו־אקונומיים או תבניות תרבותיות היכולים להוות כשלעצמם הסבר מספק לכוח או למשטר פוליטי. עוד היא טוענת, שאזרחים מבטאים צירוף של עמדות סובייקט מקריות בכל רמות החברה דווקא בשל הקשרים רבי־המשמעות בין השימוש בסמלים פוליטיים, מצד אחד, לבין הסיטואציות החברתיות והשותפויות שמהן מורכבת ההבנה הפוליטית, מצד שני. לכן אפשר להבין את מגוון העמדות החברתיות כניסיונות אסטרטגיים לדמיון מחדש את הכוח וייצוגיו בחיי היומיום.

מחקרה של ודין על פולחן אסד הוא מרתק הודות לתובנותיה התיאורטיות

על היחס בין קאנונים של ייצוג, של פוליטיקה ושל מחקר. לדידה, כל תיאור הוא ניסיון פרשני מלכתחילה. כלומר, מחקרים אקדמיים על חברה והפוליטיקה שלה מתבססים תמיד על מגוון של קטגוריות, אוצר מלים, הסברים ורטוריקות תיאוריות, הקשורים כולם באופן הדוק למוסכמות דיסציפלינריות ולהטיות פוליטיות. לכן טעות היא לחשוב, שהחוקרים הם משקיפים חסרי פניות, היכולים להציג את נתוניהם כפשוטם כסנתזות ברורות, כנורמות אוניברסליות וכאמיתות בלתי-משתנות. ההוכחות ההיסטוריות, הבלשניות והסוציולוגיות שהחוקרים מגייסים כדי לטעון את טיעוניהם חייבות להביא בחשבון כיצד מושגים אנאלטיים ושפה תיאורית הם תוצרים היסטוריים, חברתיים ותרבותיים, ממש כמו החברות הנחקרות עצמן.² גישה רפלקסיבית זו לתיאוריה ולמתודולוגיה היא המאפשרת לליזה ודין להציג לפנינו נראטיב רב עוצמה על התגובות המרובות והסותרות לכוח, ידע ושינוי בסוריה.

ביבליוגרפיה

- Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali, 2000. "Historiography in West Asian and North African Studies since Sa'id's Orientalism", In: Arif Dirlik, Vinay Bahl and Peter Gran (eds.), *History after the Three Worlds: Post-Eurocentric Historiographies*, New York: Rowman & Littlefield Publishers, 67–84.
- Batatu, Hannah, 1999. *Syria's Peasantry, the Descendants of Its Lesser Rural Notables, and Their Politics*, NJ: Princeton University Press.
- Kaplan, Sam, 2002. "Documenting History, Historicizing Documentation: French Military Officials' Ethnological Reports on Cilicia", *Comparative Studies in Society and History* 44: 2.
- Kaplan, Sam, 2003. "Nuriye's Dilemma: Turkish Lessons on Democracy and the Gendered State", *American Ethnologist* 30: 3.
- Wedeer, Lisa, 1999. *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbols in Contemporary Syria*, Chicago: University of Chicago Press.
- Zisser, Eyal, 2001. *Asad's Legacy: Syria in Transition*, New York: New York University Press.

2 לדין מפורט יותר ביחס בין פוליטיקה וייצוג, מקורות שבעל-פה ומקורות כתובים ומחקר, ראו: Kaplan 2002, 2003.